

TA'LIM TILI VA ILMIY TERMINOLOGIYANING SHAKLLANISHI: TURKISTON MAKTABLARIDA TUSHUNCHA YARATISH JARAYONI VA UNING CHEKLOVLARI

To'rayeva Umidaxon Olim qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston maktablarida ta'lim tili va ilmiy terminologiyaning shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Rossiya imperiyasi tomonidan tashkil etilgan rus-tuzem maktablari, an'anaviy maktab-madrasalar hamda jadid maktablari misolida bilimni ifodalash, yangi tushunchalarni o'zlashtirish va mahalliy tilda ilmiy atamalarni shakllantirish masalalari yoritiladi. Tadqiqotda rus tili orqali kirib kelgan geografiya, tarix, tabiiy fanlar, matematika va pedagogikaga oid tushunchalarning mahalliy ta'lim muhitiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, arab-fors ilmiy merosi, turkiy tilning imkoniyatlari va jadidlarning yangi usuldagi darslik yaratish faoliyati terminologik rivojlanishning muhim manbalari sifatida baholanadi. Maqolada terminologik jarayonning asosiy cheklovlari sifatida mustamlakachilik siyosati, ta'lim tizimidagi til tafovuti, darsliklarning yetishmasligi va ilmiy bilimning cheklangan ijtimoiy qatlamga tarqalishi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston, ta'lim tili, ilmiy terminologiya, maktab, madrasa, rus-tuzem maktabi, jadidchilik, darslik, ilmiy atama, ona tili, rus tili, ma'rifat.

Kirish

Ta'lim tili jamiyatda bilimni yaratish, saqlash va avloddan avlodga yetkazishning asosiy vositalaridan biridir. Har qanday ta'lim tizimida yangi bilimlarning shakllanishi bilan bir qatorda, ularni ifodalash uchun zarur bo'lgan ilmiy terminlar ham vujudga keladi. Shu sababli ta'lim tili va ilmiy terminologiya masalasi nafaqat lingvistik, balki tarixiy, ijtimoiy va madaniy ahamiyatga ega.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda ta'lim tizimi murakkab tarixiy sharoitda rivojlandi. Bir tomondan, maktab va madrasalarda arab, fors va turkiy tillarga asoslangan an'anaviy bilim berish tizimi mavjud bo'lsa, ikkinchi tomondan, Rossiya imperiyasi tomonidan rus tilidagi yangi maktablar tashkil etildi. XX asr boshlarida esa jadidlar yangi usul maktablari orqali zamonaviy fanlarni o'qitishga va ona tilidagi o'quv adabiyotlarini yaratishga harakat qildilar.

Bu jarayon yangi tushunchalarning mahalliy ta'lim muhitiga kirib kelishini tezlashtirdi. Geografiya, tarix, matematika, tabiiyot, jamiyat va pedagogikaga oid ko'plab tushunchalar o'quvchilarga yangi terminlar orqali tushuntirila boshlandi. Bunda rus tili, arab-fors ilmiy an'anasi va turkiy tilning o'zaro ta'siri muhim rol o'ynadi. Maqolaning maqsadi Turkiston maktablarida ilmiy tushunchalar va

terminlarning shakllanish jarayonini, uning asosiy manbalarini hamda mustamlaka sharoitida yuzaga kelgan cheklovlarni tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism

1. An'anaviy ta'lim muhitida ilmiy terminologiya

Turkiston hududida zamonaviy maktablar paydo bo'lishidan ancha oldin rivojlangan maktab va madrasa tizimi mavjud edi. Bu ta'lim muassasalarida diniy fanlar bilan bir qatorda mantiq, falsafa, adabiyot, hisob va ayrim tabiiy-ilmiy bilimlar ham o'rgatilgan. An'anaviy ilmiy muhitda arab tili muhim terminologik manba bo'lgan. Diniy va falsafiy tushunchalarning katta qismi arabcha atamalar orqali ifodalangan. Fors tili esa adabiyot, tarix va ilmiy nasr rivojida muhim o'rin egallagan. Turkiy tillar, xususan, eski o'zbek adabiy tili esa bu tushunchalarni mahalliy o'quvchiga yetkazish vositasi vazifasini bajargan. Shunday qilib, Turkistonning an'anaviy ta'lim tizimida terminologiya bir necha tilning o'zaro ta'siri asosida shakllangan. Bu holat keyinchalik yangi ilmiy tushunchalarni o'zlashtirish uchun muayyan til va madaniy zamin yaratdi.

2. Rus-tuzem maktablari va yangi ilmiy tushunchalar

Rossiya imperiyasining Turkistondagi ta'lim siyosati natijasida XIX asr oxiridan boshlab rus-tuzem maktablari tashkil etildi. Bu maktablarda mahalliy o'quvchilarga rus tili bilan birga hisob, geografiya, tarix va boshqa dunyoviy fanlarga oid bilimlar berila boshlandi. Yangi fanlarning kirib kelishi yangi terminlarga ehtiyojni kuchaytirdi. Geografik xarita, mamlakat, qit'a, iqlim, daryo, tog', aholi, davlat, tarixiy davr kabi tushunchalarni tizimli ravishda ifodalash zarurati paydo bo'ldi. Matematika va tabiiy fanlarda ham yangi terminlar o'quv jarayoniga kiritildi.

Biroq terminologik yangilanish bir xil va tabiiy jarayon sifatida kechmadi. Rus tilidagi darslik va o'quv qo'llanmalarining ustunligi mahalliy tillarda ilmiy atamalarni mustaqil ravishda ishlab chiqish imkoniyatlarini chekladi. Ko'plab tushunchalar tayyor holda rus tilidan o'zlashtirildi yoki ruscha terminlarning mazmuni orqali tushuntirildi. Natijada ta'lim tili masalasi bilimning o'zidan tashqari, uning qanday tushunilishi va qanday nomlanishiga ham ta'sir ko'rsatdi.

3. Jadid maktablari va terminologik yangilanish

XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik harakatining rivojlanishi ta'lim tili va ilmiy terminologiya tarixida muhim bosqich bo'ldi. Jadidlar yangi usul maktablarini tashkil etib, o'quvchilarga zamonaviy fanlarni o'qitishga katta e'tibor berdilar. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov va boshqa ma'rifatparvarlar darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratish orqali yangi tushunchalarni ona tilida ifodalashga harakat qildilar.

Jadidlarning darsliklarida geografiya, tarix, axloq, hisob, tabiiyot va jamiyatga oid tushunchalar sodda tilda izohlandi. Bu jarayon ilmiy bilimning kengroq qatlamlarga tarqalishiga xizmat qildi.

Masalan, geografiya fanini o'qitishda yer, qit'a, dengiz, mamlakat, shahar, aholi, iqlim kabi tushunchalarni tizimli ravishda izohlash zarurati paydo bo'ldi. Tarix darsliklarida esa davr, davlat, xalq, siyosat, hukmdor, voqea kabi tushunchalar yangi mazmun bilan qo'llanila boshladi. Jadidlarning muhim jihati shundaki, ular termini shunchaki boshqa tildan ko'chirish bilan cheklanmay, uning mazmunini o'quvchiga tushunarli tarzda izohlashga intildilar. Shu ma'noda yangi darsliklar tushuncha yaratish va ilmiy tafakkurni shakllantirish vositasiga aylandi.

4. Ilmiy terminlarning shakllanish manbalari

Turkistonda yangi ilmiy terminologiya bir nechta manba hisobiga rivojlandi.

Birinchi manba — arab-fors ilmiy merosi. Asrlar davomida shakllangan ilmiy va falsafiy lug'at yangi fanlarni ifodalashda ham foydalanildi. Bu terminlarning ayrimlari diniy-ilmiy muhitdan dunyoviy ta'limga o'tdi.

Ikkinchi manba — turkiy tilning ichki imkoniyatlari. Jadidlar tushunchalarni xalq tiliga yaqin shaklda ifodalashga harakat qildilar. Bu esa ilmiy bilimning ommalashishiga yordam berdi.

Uchinchi manba — rus tili. Rossiya imperiyasi ta'lim tizimi orqali Yevropa ilmiy faniga oid ko'plab tushunchalar rus tili vositasida Turkistonga kirib keldi.

To'rtinchi manba — jadid matbuoti va darsliklari. Gazeta, jurnal va o'quv qo'llanmalarida yangi atamalar keng qo'llanilib, ularning ma'nosi jamoatchilikka tushuntirildi.

Demak, Turkiston terminologiyasi birgina til ta'sirida emas, balki bir necha lingvistik va madaniy manbaning o'zaro ta'siri asosida shakllandi.

5. Tushuncha yaratish jarayonining asosiy xususiyatlari

Ilmiy terminologiyaning shakllanishi faqat yangi so'zlarning paydo bo'lishidan iborat emas. Muhim jihat — yangi tushunchalarning mahalliy o'quvchi tafakkuriga moslashtirilishidir. Jadid maktablarida bu jarayon odatda uch bosqichda kechgan: avvalo yangi hodisa yoki predmet tanishtirilgan, keyin uning mahalliy tilda izohi berilgan, so'ngra mazkur tushunchani ifodalovchi termin mustahkamlangan.

Masalan, geografiya fanida ilgari kundalik hayotda kam qo'llanilgan ayrim ilmiy tushunchalar xarita, chizma va misollar yordamida tushuntirilgan. Shu orqali termin oddiy so'z emas, muayyan ilmiy mazmunga ega bo'lgan tushunchaga aylangan. Bu jarayon Turkistonda zamonaviy ilmiy tafakkurning shakllanishiga xizmat qildi. O'quvchi faqat yangi atamani yodlab qolmasdan, uning mazmunini tushunishga yo'naltirildi.

6. Terminologik rivojlanishning cheklovlari

Turkiston maktablarida ilmiy terminologiyaning rivojlanishi bir qator muammolarga duch keldi.

Birinchi cheklov — **mustamlakachilik ta'lim siyosati** edi. Ta'lim tizimining muhim qismining imperiya ma'muriyati nazoratida bo'lishi mahalliy tillarda mustaqil ilmiy maktab yaratish imkoniyatlarini toraytirdi.

Ikkinchi cheklov — **darsliklarning yetishmasligi**. Zamonaviy fanlarni ona tilida o'qitish uchun sifatli darslik va lug'atlar zarur edi. Bunday adabiyotlarning kamligi yangi terminlarning bir xil shaklda qo'llanishiga to'sqinlik qildi.

Uchinchi cheklov — **terminlarning barqaror emasligi**. Bir tushuncha turli mualliflar tomonidan turlicha nomlanishi mumkin edi. Bu esa ilmiy atamalarning yagona tizimga kelishini sekinlashtirdi.

To'rtinchi cheklov — **ta'limning cheklangan ommaviyligi**. Savodxonlik darajasi, maktablar sonining yetarli emasligi va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar zamonaviy ilmiy bilimlarning keng tarqalishini chekladi.

Shunga qaramay, bu davrda shakllangan terminologik tajriba keyingi o'zbek ilmiy tilining rivojlanishi uchun muhim asos bo'lib xizmat qildi.

Xulosa

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston maktablarida ta'lim tilining o'zgarishi ilmiy terminologiyaning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. An'anaviy arab-fors ilmiy merosi, turkiy til imkoniyatlari va rus tili orqali kirib kelgan yangi bilimlar terminologik jarayonning asosiy manbalarini tashkil etdi.

Rus-tuzem maktablari zamonaviy fan va terminlarning kirib kelishini tezlashtirgan bo'lsa, jadid maktablari ularni mahalliy tilda tushuntirish va tizimlashtirishga katta hissa qo'shdi. Ayniqsa, jadid darsliklari yangi ilmiy tushunchalarni ommalashtirishda muhim vosita bo'ldi.

Terminologik rivojlanishning asosiy cheklovlari esa mustamlakachilik nazorati, mahalliy tildagi darslik va lug'atlarning kamligi, atamalarning bir xilda qo'llanmasligi hamda ta'limning yetarlicha ommalashmaganligi bilan bog'liq edi.

Umuman, Turkiston maktablaridagi terminologik jarayon keyingi o'zbek ilmiy tilining shakllanishi uchun muhim tarixiy bosqich bo'lib, unda til, ta'lim va milliy tafakkur rivoji bir-biri bilan uzviy bog'liq holda kechgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob: Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000.
2. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. – Toshkent: Sharq, 1997.
3. Ziyo A. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
4. Alimova D.A. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. – Toshkent: Universitet, 1999.
5. Rajabov Q., Haydarov M. Turkiston tarixi: XIX asr oxiri – XX asr boshlarida. – Toshkent: O'zbekiston, 2002.
6. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.
7. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1997.